

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№2 (30) сәуір-маусым 2022

ISSN 2710-3994

Бас редактор:

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяган Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Исламжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvyus Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аязан Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:

Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Руستم Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:

Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:

Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyazhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_91-100

FTAMP 03.41.91

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕЙІНГІ САРМАТ МӘДЕНИЕТІНЕ ТӘН ЖЕРЛЕУ ҒҰРПЫ

Қ.А. Жамбулатов *

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kairo_88@inbox.ru (Жамбулатов)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі Батыс Қазақстан аумағында б.д. II ғ. екінші жартысы – IV ғ. аралығында өмір сүрген көшпелі халыққа тән жерлеу салтын сипаттайтын статистикалық мәліметтер келтірілген. Іріктемеге барлығы екі жүзден астам нысан есепке алынды. Жайық өзенінің бойы мен Мұғалжар маңында орналасқан кейінгі сармат мәдениеті ескерткіштерінің өңірлік ерекшеліктерінің бар екендігі байқалады. Бұл ерекшеліктердің қатарына қорым ішінде «П» және «батпантас» («гантель») тәрізді бірегей нысандардың кездесуі, жерлеу ғұрпының бірнеше түрлерінің таралуы жатады. Дегенмен, аталған екі өңірдегі кейінгі сармат ескерткіштерінде де қос өңірге ортақ қасиеттер сақталған. Олардың қатарына: қабір шұңқырының пішіні, жерленген адамның басын солтүстік секторге қарату, бас сүйек деформациясы және т.б. жатады. Атап айтқанда, Батыс Қазақстанның барлық аумағында таралған жерлеу салты, атап айтқанда, қабір шұңқырларының пішіні, жерлеу мүлкі және т.б. ерекшеліктері ортақ, әрі біртұтастыққа ие. Бұл нысандар нақты бір жерлеу салты, діни-ғұрыптық жерлеу немесе тек діни мақсатта қолданылған.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, кейінгі сармат кезеңі, қорым, «батпантас», жерлеу салты.

МРНТИ 03.41.91

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ПОЗДНЕСАРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

К.А. Жамбулатов *

Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Казахстан, Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: kairo_88@inbox.ru (Жамбулатов)

Аннотация. В данной работе приведены статистические данные по погребальному обряду населения позднесарматской культуры, проживавшего на территории современного Западного Казахстана во второй половине II–IV в. н.э. Всего в выборке было учтено свыше 200 объектов. По внешним признакам, в том числе расположению в могильных комплексах своеобразных и в тоже время уникальных «П»-образных и «гантелевидных» сооружений, а также по некоторым элементам погребального обряда выделяются региональные особенности для позднесарматских памятников бассейна р. Жайык и Мугалжар. При этом позднесарматские памятники обоих локальных регионов сохраняют свои единые диагностирующие признаки: форма могильной ямы, ориентировка погребенного в северный сектор, деформация свода черепа и устойчивый набор погребального инвентаря. Несомненно, что все выделенные объекты несут в себе определенную погребальную, культово-погребальную или только культовую нагрузку.

Ключевые слова: Западный Казахстан, позднесарматское время, погребальный обряд.

IRSTI 03.41.91

**FUNERAL RITE OF THE LATE SARMATIAN CULTURE
OF WESTERN KAZAKHSTAN****Kairat Zhambulatov***

A.Kh. Margulan Archeology Institute. Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: kairo_88@inbox.ru (Zhambulatov)

Abstract. The article presents statistical materials on the funeral rite of the nomadic population living on the territory of modern Western Kazakhstan in the second half of the 2nd–4th centuries AD, which are united into a single Late Sarmatian culture. In total, more than two hundred objects were taken into account in the sample. According to external features, regional features are distinguished for the Late Sarmatian monuments of the Jaiyk and Mugaljar river basins. In particular, according to the location in the burial complexes of peculiar and at the same time unique “П”-shaped and “dumbbell-shaped” structures and some elements of the funeral rite. At the same time, the Late Sarmatian monuments of both local regions retain their common diagnostic signs, manifested in the form of a grave pit, the orientation of the backbone to the northern sector, the deformation of the cranial vault and a stable set of funeral equipment. These objects were used as a specific burial rite, religious-ritual burial, or only for religious purposes.

Key words: Late Sarmatian time, Western Kazakhstan, funeral rite.

Кіріспе. Біздің дәуіріміздің II ғасырының екінші жартысынан бастап сармат мәдениетінің аясында елеулі өзгерістер орын ала бастайды. Соның ішінде, өлім-жітімді жөнелту, марқұмды соңғы сапарға аттандыру сынды діни сипаттағы рәсім-жоралғылар өзгеріске ұшырайды. Мамандардың пікірінше, бұл өзгерістердің жүзеге асуына Оңтүстік Орал маңына басқа жақтан көшпелі тайпалардың қоныс аударып келуі себеп болған. Бұл тайпалар өз кезегінде кейінгі сармат мәдениетінің қалыптасуына негіз болады. Олар бұдан кейін батысқа қарай қозғала отырып, Солтүстік Қара теңіз маңына дейін жетеді. Оңтүстік Орал маңына кейінгі сармат тайпалары келмес бұрын бұл жердегі жерлеу салты көршілес далалы-орманды Орал мен Еділ-Дон өңірлерінде қалыптасқан салт-жоралғыларға қарағанда «таза» күйінде сақталған еді (Мошкова, 2009: 163–165; Малашев, Мошкова, 2010: 37–56). Сондықтан Оңтүстік Орал маңындағы кейінгі сармат мәдениетіне тән жерлеу салт-жоралғыларын жан-жақты зерттеу арқылы осы далалада орын алған күрделі тарихи оқиғаларды түсінуге болады.

Материалдар мен әдістер. Жалпы алғанда, Батыс Қазақстанның екі облысынан кейінгі сармат мәдениетіне жататын 204 нысан зерттелінген. Оның ішіндегі 172 нысан оба үйінділері ретінде тұрғызылған. Үйіндісі жоқ 2 жерлеу орны бар. Сегіз қабір бұл кезеңге дейінгі ерте дәуірде тұрғызылған оба үйінділерінің ішінде жасалған. Бұлардан бөлек, «гантель» (8 нысан) және «П» тәрізді құрылыстар (5 нысан), сақина сынды құрылыс (5 нысан) пен қабірі жоқ оба үйінділері (4 нысан) кездеседі. Барлық нысаннан жалпы 190 қабір орны анықталған. Оның ішінде 8 қабір «гантель» және «П» тәрізді құрылыс орындарынан табылды. Бұл аталған құрылыстардың барлығы кейінгі сармат мәдениеті ескерткіштеріне ерекше сипат береді.

Бірқатар шартты белгілер бойынша Батыс Қазақстан аумағында орналасқан кейінгі сармат кешендері аталған аймақтың физикалық-географиялық ерекшеліктеріне байланысты екі өңірге бөлінеді. Біріншісі, Жайық өзенінің алабы болса, екіншісі Мұғалжар өңірі (Кейінгі сармат мәдениетінің өңірлік ерекшеліктерін жете түсіну үшін Мұғалжар ұғымының астында Жайық-Жем үстіртінің батысы мен Мұғалжар тауларының шығыс сілемдері аралығындағы даланы есепке алу қажет).

Мұндай белгілер кейінгі сармат мәдениеті кешендерінің планиграфиясында айқын байқалады. Мәселен, Жайық өзенінің алқабында кейінгі сарматтар өздерінің қорымдарын биік

жағалауларда жасаған (Мамай, Қисық-Қамыс-I, Ноғай-Чижень-I, Гниловский, Барбастау-II және т.б.). Олар өздерінің кішігірім обаларын бұларға дейінгі дәуірлерде тұрғызылған үлкен обалардың мандарына шоғырландырып, жалпы өзен бағытына сәйкес тізбектей орналастырған. Мұнда кейінгі сарматтар көптеген обаларадан құралатын қорымдар жасамады. Сонымен қатар, мұнда Мұғалжар өңіріне тән «гантель», «П» тәрізді және басқа да құрылыс орындары кездеспейді. Бұндай жерлеу орындары Жайық өзенімен шектеліп, одан әрі батысқа қарай таралмаған (Скрипкин, 1984: 149; Кривошеев, 2005: 321; Мошкова, 2007: 108).

Мұғалжар өңірінде жоғарыда көрсетілген жерлеу орындары көптеп кездеседі. Сондай-ақ олар кейінгі сармат мәдениетінің әрбір кешенінде орналасқан (Боталов, Бисембаев, 2002: 108–116; Дуйсенгали және т.б., 2018: 237).

Мұғалжарда кейінгі сармат мәдениетінің қорымдары Жем, Ойыл, Ор, Ырғыз, Қалдығайты және т.б. өзендердің алқаптарында орналасқан. Өңірдің жер бедерінің әр-түрлі болып келуі де ескерткіштердің таралуына әсер етті. Мәселен, Целинный-I, Ульке-II, Басшилi, Атпа қорымдары төбелердің, үстірттердің биік жерлерінде орналасқан. Ал Ақбұлақ-II-III, Таскопа-III сынды ескерткіштер биік және еңіс терассалардан анықталды. Олар ендік бағытта бір немесе бірнеше қатарға тізбектеле орналасқан (Дуйсенгали және т.б., 2018: 237–241; Боталов, Гуцалов, 2000: 266).

Кейінгі сарматтар марқұмды дөңгелек формадағы үйіндінің астына жерлеген. Оба көп жағдайда топырақтан тұрғызылған. Оба құрылысына тастарды қолдану әдісі сирек кездеседі. Тастардың қолданылуы 9 жағдайда және тек қана Мұғалжар өңірінде байқалады.

Сыртқы немесе қорғаннан тыс құрылыс элементтеріне қазылған ор мен котловандар жатады. Олар оба үйіндісіне топырақ әзірлеу жұмыстарының нәтижесінде пайда болған. Мұғалжар өңірінде мұндай обалардың жалпы саны – 13. Орлар әдетте дөңгелек формада жасалған. Қазіргі жер бетінде оларды үстіндегі өсімдіктің қалың өсуінен байқауға болады. Қазылған орлардың үзілетін жерлері байқалмайды, яғни, олар тұтас келеді. Сондай-ақ ор мен үйіндінің арасында болатын кеңістік қалдырылмайды. Ордың ішкі қабырғасы бірден үйіндіге ұласып кетеді. Орлардың тереңдігі 0,15 пен 0,3 м, ені 1-2 м аралығында.

Көп жағдайларда оба үйінділерінің диаметрі үлкен емес, 6-10 м аралығында. Оба диаметрінің орташа коэффициенті 10,7 м, биіктіктікі 0,3 м. Тек қана сегіз обаның диаметрлері 20-34 м (4,7%).

Жерлеу орындарының көпшілігі (169 нысан) жеке үйінді астында жасалған. Жеті обада екі қабір кездесті: орталық және шеткі. Бір қабірде екі ересек адамның қатар жерленуі анықталған болатын. Бұдан бөлек басқа екі қабірде ересек адамның қасына сәбиді қоса жерлеген. Бірінші жағдайда сәбидің денесі ересек адамның шынтағы тұсында қойылып, басы ересек адамның бағытымен бірге солтүстікке қаратылған. Екінші қабірде сәбидің денесі ересек адамның аяқ жағына қойылған.

Бірнеше обалардың үйінділерінен (55 оба) марқұмның құрметіне берілген тризна белгілері байқалады. Нақты айтқанда бұл нысандардан үй жануарларының сүйектері, қыш ыдыстың сынықтары, от пен күлдің қалдықтары анықталды.

Оба үйіндісінің ішкі құрылымы қарапайым және күрделі түрде жасалып, олар қабір шұңқырының үстінен немесе жанынан тұрғызылған. Дегенмен мұндай элементтер жиі кездеспейді, тек пішіні жағынан ерекшеленетін обаларда ғана қолданылады. Тақсай I қорымындағы 3 және 4 оба үйінділерінің астынан ерекше құрылым элементтері анықталып, толық құжатқа түсірілген (Архив ИА, 3124). Нақтырақ айтқанда, үлкен үйіндінің орталық бөлігінде, қабір шұңқырының үстінен күрделі құрылым жасалған. Сол дәуірдегі жер бетінің деңгейіне сары түсті құмайт топырағы төселіп, ол арнайы алаң-платформа ретінде дайындалған. Жасалған алаңның биіктігі 0,3 м, қабырғалары 6Ч6 м. Өкінішке орай, мұнда сақталған ағаш фрагменттерінің не үшін қолданылғандығын анықтау мүмкін емес.

Қызылжар V қорымының 24 және 26-обаларында (Бисембаев, Гуцалов, 2009: 372–384) және де Лебедевка VI қорымының 19 обасында (Архив ИА, 1759). қызықты құрылыс орындары анықталған. Атап айтқанда, топырақ үйіндісінің астында квадрат пішінді құрылыс жасалып, оның орталық бөлігінде қабір орналасқан. Барлық нысандардағы құрылыстар шикі кірпіш сынды «блоктардан» салынып, төртбұрышты пішінге ие болған. Бұл құрылыс қабырғаларының ені 1–1,5 м, биіктігі 0,2 м дейінгі аралықта.

Қабір шұңқырларының жабыны жөніндегі ақпарат 17 обаның материалдары негізінде анықталды. Көп жағдайда қабір жабыны ағаштан немесе құрақтан жасалған. Бір нысанда ғана тас пайдаланылған. Мәселен, Родники I қорымының 2-обасында қабірдің үстін жапқан тас плиталардың қалдықтары сақталған (Архив ИА, 2084). Жандама қуыстары да ағаштың немесе құрақтың көмегімен жабылған болуы керек.

Қабір шұңқырларының көбісі оба үйіндісінің орталық бөлігінде орналасқан (154 ед.). Кей жағдайларда обаның басқа секторларынан да кездеседі. Мәселен 19 қабір оңтүстік-батыс сектордан, үш қабір солтүстік-батыс, ал біреуі оңтүстік-шығыс сектордан анықталды. Оба үйіндісінің орталық өсінен ауытқу коэффициенті Жайық өзенінің алқабынан тіркелді.

Талқылау. Кейінгі сармат мәдениетінің жерлеу салтын зерттеу деректік базаның толығыуы арқасында ғана мүмкін болды. Мәселен, бастапқыда бұл ескерткіштерде Рыков П.С. соғысқа дейінгі уақытта барлау, тексеру мақсатындағы қазба жұмыстарын жүргізген. Кейін, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап кейінгі сармат мәдениетіне тиесілі ескерткіштерді толық масштабта және мақсатты түрде зерттеу жұмыстары басталды. Мұндай зерттеулердің жандануына жекелеген аймақтар мен әр-түрлі өңірлердегі археологиялық зерттеу орталықтарының ашылуы да бір жағынан түрткі болды (Орал, Ақтөбе) (Китов, Мамедов, 2014: 27–37). Г.И. Багриков жетекшілік еткен зерттеу тобы (Багриков, Сенигова, 1968: 71–88) Лебедевқа атты элитарлық обалар кешенінен таңғаларлық олжалар мен табылымдар анықтаған соң осы Есен-Амантау үстіртінде кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Бұл ғылыми ізденістерге әр-түрлі уақыттарда М.Г. Мошкова, Б.Ф. Железчиков, В.А. Кригер қатысқан (Архив ИА, 1131, 1602, 1679, 1759, 1838). Лебедевқа обалар кешенінен кейінгі сармат уақытына жататын 50-ден аса жерлеу және діни-ғұрыптық құрылыс орындары анықталды. Шамамен осыншама жерлеу орындарын С.Ю. Гуцалов та Целинный-I, Атпа I-III, V, Восточно-Курайлинский және т.б. ескерткіштерін зерттеу барысында тапқан болатын. (Архив ИА, 2084, 2218, 2135). Ал Г.А. Кушаев Мамай, Қисық-Қамыс, Ноғай-Чижень және т.б. ескерткіштерінде құтқару мақсатындағы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген (Кушаев, 1993: 171; Железчиков, 1998: 136). Сонымен қатар, Ақтөбе облысында (Басшийлі, Үлгілі, Сарытау) А.А. Бисембаевтың (Архив ИА 2578, 2614], Батыс Қазақстан облысында (Тақсай, Ақадыр) Я.А. Лұқпанованың жетекшілігімен (Лукпанова, 2020: 1021–1033) кейінгі сармат мәдениетіне қатысты бірқатар жерлеу орындары зерттелді. Қазіргі таңда Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің зерттеу тобы Ойыл ауданындағы кейінгі сармат ескерткіштерін кешенді, әрі жоспарлы түрде зерттеу үстінде (Жамбулатов, 2017: 146 – 150).

Батыс Қазақстан мен оған іргелес жатқан өңірлерде жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде кейінгі сарматтардың жерлеу салты айқындалып, алынған мәліметтер М.Г. Мошкова (Мошкова, 1982: 80–87; 1989: 191–193; 2009: 176), С.А. Трибунский (Трибунский, 2003), С.Г. Боталов, С.Ю. Гуцалов (Боталов, Гуцалов, 2000: 122–128) және В.Ю. Малашев (Малашев, 2013) сынды ғалымдардың жарияланымдарынан көрініс тапқан.

Зерттеу нәтижелері. Батыс Қазақстанның аумағында орналасқан кейінгі сармат мәдениетінің жерлеу орындары, қабір түрлері бірнеше типтерге бөлінеді. Бұрын зерттелген нысандар негізінде қабірлердің сегіз түрі бөлініп көрсетілді (Скрипкин, 1984: 149; Мошкова, 1989; 2009: 176). Олардың екеуі – төртбұрышты, батыс қабырғасында жандама жасалған тар қабірлер.

Төртбұрышты тар қабірлер. Мұндай пішіндегі қабірлер басқаларға қарағанда жиі кездеседі. Сонымен қатар, төртбұрышты тар қабір түрі Жайық өзені алабында да, Мұғалжар өңірінде де тең мөлшерде таралған. Мұндай қабірлердің саны 71 (37,3%). Әдетте олардың бұрыштары тегіс келеді. Қабір шұңқырының ені 40-70 см аралығында. Қабырғалары тегіс, кей жағдайларда төменгі бөліктері тарылады немесе кеңейеді. Шұңқырдың түбі де тегіс. Бес қабірдің қабырғаларында ғана кішігірім жандама секілді ойықшалар анықталды.

Батыс қабырғасында жандамасы бар қабірлер. Жоғарыда көрсетілген қабір түрі секілді екі өңірде де тең мөлшерде таралған. Барлығы 64 шұңқыр анықталды. Шұңқырдың кіре-берісі тар қылып жасалуы мүмкін. Қабырғалары мен түбі тегіс. Жандаманың түбі кіре-беріс шұңқырының түбінен әрдайым биіктігі 10–30 см болатын басқышпен бөлінеді. Сирек жағдайларда ғана кіре-беріс шұңқырының қабырғасының бойында басқыш жасалған. Сонымен қатар, осы кіре-беріс

шұңқырында жануарлардың сүйектері анықталады. Олар марқұмның құрметіне жасалған астан қалған болуы мүмкін.

Төртбұрышты, ені орташа өлшемді қабірлер. Мұндай түрдегі қабірлер жоғарыда көрсетілген екі типтермен салыстырғанда сирек кездеседі. Барлығы 32 қабір анықталған (16,8%). Мұндай қабірлер Жайық өзенінің алабында жиі кездеседі. Қабір қабырғаларының ені 0,7 до 1 м құрайды, әрі тегіс келеді. Сирек жағдайларда жандамалар жасалған.

Шығыс қабырғасында жандама жасалған қабірлер. Мұндай қабірлер тек қана Мұғалжар өңірінде кездеседі. Барлығы сегіз қабір анықталған (4,2%). Кіре-беріс шұңқырдың ені орташа, бұрыштары түзулеу, қабырғалары тегіс. Қосымша құрылымдық ерекшеліктер анықталмады. Жандама шығыс қабырғаның бойында жасалып, кіре-беріс шұңқырдан басқышпен бөлінген.

Төртбұрышты кең қабір. Шұңқыр тік бұрышты пішінде жасалады. Көлденең қабырғаларының ені 1-1,5 м. аралығында. Қабырғалары – түзу, түбі – тегіс. Барлығы сегіз қабір белгілі. Жайық өзенінің алқабынан 2 қабір (8,1%), Мұғалжар өңірінен 5 қабір (3,6%) анықталған.

Шаршы формасындағы қабірлер. Барлығы төрт қабір анықталған. Оның біреуі Деркөл өзенінің бойында, ал үшеуі Орал маңының дала бөлігінде орналасқан. Қабырғалары – түзу, түбі – тегіс. П.И. Багриков қазып алған екі элитарлы қабірдің бұрыштарында ойықшалар жасалып, ол жерлерге қазандар мен басқа да керек-жарақтар қойылған (Багриков, Сенигова, 1968: 71 – 88).

Сағасы бар және сопақша келетін қабірлер. Әрқайсысы екі данадан кездеседі (1%). Қабірдің қабырғалары сәл қиғаштау, түбіне қарай тарылады (сағалары қабірдің түбіне жақын жерден жасалады). Сағалар кемер ретінде қызмет етіп, онда ағаштан жасалған жабын орнатылатын болған. Мұндай жағдай Покровка 10 қорымының обаларынан кездесті (Малашев, Яблонский, 2008: 44). Сопақ пішіндегі қабірлер тек Лебедевқа қорымынан анықталды. Қабірлердің қабырғалары түзу немесе түбіне қарай кеңейеді.

Қабірлердің түбі әр-түрлі материалдармен төселген. Мәселен, шыбықтардан немесе қамыстардан жасалған төсеніштер 10 қабірден кездеседі (6,7%). Қабір жабындылары да органикалық материалдардан жасалатын болған. Мұндай жабындылар екі қабірден кездеседі (1,3%). Целинный-І қорымындағы 5 обада жасыл түсті реңкі жабын анықталды. Осы қорымдағы 24 обаның түбіне күм төселген.

Тақтайдан жасалған жабын төрт қабірден анықталды. Он сегіз жерлеу орнынан табыт кездесті. Он екі табыт төртбұрышты қабірден анықталса, ал қалған алтауы шұңқырдың батыс қабырғасындағы жандамадан табылды. Тар шұңқырда тоғыз, орташаларында үш жерлеу орны кездесті. Табытқа салынған марқұмдардың бас сүйектері деформацияға ұшыраған. 18 қабірден 11 деформацияға ұшыраған бас сүйек анықталды (61,1%).

Табыттар ағаш тақтайлардан жасалған. Бүйір және бойлық қабырғаларын бекітудің екі әдісі анықталды. Бірінші әдіс бойынша бойлық тақтайлар бүйір тақтайларында дайындалған ойықтарға бекітіледі. Екінші әдіс бойынша бүйірдегі және бойлық тақтайлар металлдан жасалған қапсырмалар арқылы қосылады. Бір жағдайда ғана табытқа имитация жасалған. Жандамасы бар қабірлерде ағаштар жай ғана марқұмның үстіне қойылған.

Ағаштың ортасын ойып жасалынған табыттар екі обадан кездесті. Екі жағдайда да бас сүйектер жасанды деформацияға ұшыраған. Қабірдің түрі: жандама және тар төртбұрышты шұңқыр. Ағаш жақтаулар үш қабірде жасалған. Жерленген адамдардың бас сүйектері деформацияға ұшыраған. Қаратөбе қорымының 4 обасында зембіл анықталды (Сейткалиев, 2014: 141–148). Осыған ұқсас жерлеу ғұрпы Жайық өзенінің алқабындағы Кузнецово қорымының 4-обасында кездеседі (Архив ИА, 2234). Бұл екі қабірдің пішіні бірдей – шаршы тәрізді.

Жерленген адамдар әдетте қабірдің орталық өсі бойымен жатқызылған. Мұндай жағдай кейінгі сармат мәдениетінің жерлеу орындарында көп кездеседі. Тек қана жиырмадан астам қабірде басқаша жағдай орын алған. Нақтырақ айтқанда, мұндай қабірлерде марқұмды шұңқырдың қабырғаларына жақындатып жатқызған. Бірақ нақты бір заңдылықтар байқалмайды. Басқа екі жағдайда жерленген адамдар шаршы тәрізді қабірге қиғашынан қойылған (қабірге салынған заттар кейінгі сармат кезеңіне тиесілі). Бұл жағдайларда бұған дейін үстемдік еткен жерлеу ғұрпының сарқыншақтары сақталған болуы мүмкін.

175 қабірдегі марқұмдардың бас жағы қай бағытқа қаратылғандығын анықтау мүмкін болды. Көп жағдайда жерленгендер солтүстік секторға қаратылып қойылған. Мұндай бағдармен жасалған 166 жерлеу орны анықталды (94,8%). Бұлардың ішінен 96 қабір тура солтүстікке, 58-і солтүстік-батысқа, 12-сі солтүстік-шығысқа қаратылған. Марқұмның басын оңтүстік, шығыс және батысқа қаратып қою әрекеті өте сирек кездеседі.

Марқұмды арқаға жатқызып жерлейді. Кей жағдайларда жерленген адамның қолы аяқтарының үстіне қойылады. Сонымен қатар, бір қолын денеден алшақтатып қою жағдайлары да кездеседі. Марқұмның аяқтары бір-біріне жақын немесе алшақ орналасады. Кейде аяқтарды ромб түрінде немесе бір аяғын тізе тұсынан бұғу арқылы орналастырады (салт аттының қалпы).

Кейінгі сармат мәдениетінің жерлеу орындарынан бас сүйегі тірі кезінде деформацияға ұшыраған адамдардың қабірлері көптеп анықталды. Мұндай құбылыс марқұмдардың арасынан 65% кездеседі (Мошкова, 2009: 93).

Кейінгі сарматтардың қабірлеріне жерлеу бұйымдары қойылған. Көп жағдайда марқұмның бас немесе аяқ жағына қойылған қыш ыдыстар анықталды. Олар жапсыру әдісімен немесе көзе шарығында жасалған қыш бұйымдар түрінде кездеседі. Сонымен қатар салт аттылар мен жауынгерлерге қажетті бұйымдар көп таралған. Олардың қатарына қылыштар, қанжарлар, ауыздықтар, айылбастар және т.б. жатады. Сондай-ақ айналар, әшекей бұйымдары, фибулалар, моншақтар мен алқалар, қоңыраулар кездеседі.

Қорытынды. Батыс Қазақстанның барлық аумағында таралған жерлеу салты, атап айтқанда, қабір шұңқырларының пішіні, жерлеу мүлкі және т.б. ерекшеліктері ортақ, әрі біртұтастыққа ие. «Батпантас» («гантель») және «П» тәрізді жерлеу орындарының өңірлік ерекшеліктері байқалады. Бұл нысандар нақты бір жерлеу салты, діни-ғұрыптық жерлеу немесе тек діни мақсатта қолданылған. Олардың семантикалық мән-мағынасын анықтау – арнайы зерттеу-жұмыстарын қажет етеді.

Зерттеу ҚР БҒМ Ғылым комитетімен қаржыландырған (БНҚ № OR11465466)

Information about the authors:

Kairat Zhambulatov – A.Kh. Margulan Archeology Institute. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kairo_88@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8877-091X>.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Багриков Г.И., Сенигова Т.Н. Открытие гробниц в Западном Казахстане // Известия АН КазССР. – 1968. № 2. – С. 71-88.

Бисембаев А.А. Отчет о раскопках могильника Басшийли. Актобе, 2002. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2002. Ф. 11, д. 2578, оп. 2, 65 л.

Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю. Лебедевский археологический микрорайон: итоги и перспективы изучения // Нижневолжский археологический вестник. – 2009. Вып. 10. – С. 372-384.

Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю., Ткачев В.В. Отчет об археологических раскопках курганов у аула Ульгули. 2004 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2004. Ф. 11, д. 2614, оп. 2, 93 л.

Боталов С.Г., Бисембаев А.А. Новые материалы по культуре гуннов Западного Казахстана // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2002. Вып. 1. – С. 108-116.

Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. Гунно-сарматы Урало-Казахстанских степей. – Челябинск: изд-во «Рифей», 2000. – 267 с.

Гуцалов С.Ю. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актюбинской области летом 1988 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1988. Ф. 11. Д. 2218. Оп. 2. Л. 63.

Гуцалов С.Ю., Макаревич Г.В. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актюбинской области летом и осенью 1986 года // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1986. Ф. 11, д. 2125, оп. 2, 138 л.

Гуцалов С.Ю., Родионов В.В. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актыобинской области летом 1985 года // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1985. Ф. 11, д. 2084, оп. 2, 198 л.

Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М., Баиров Н.М. Предварительные итоги исследования погребально-поминальных комплексов поздней древности бассейна реки Уил // Маргулановские чтения–2018: м-лы междунар. науч.-практ. конф. «Духовная модернизация и археологические исследования» (г. Актобе, 19–20 апреля 2018 г.) / ред. А.А. Бисембаев. – Алматы–Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; Актыобинский областной историко-краеведческий музей, 2018. – С 237-241.

Жамбулатов К.А. История изучения памятников позднесарматского времени Западного Казахстана // IX Оразбаевские чтения: м-лы республ. науч.-практ. конф. «Современные методы и подходы в изучении историко-культурного наследия Казахстана и сопредельных стран», приуроченной к 95-летию А.М. Оразбаева (г. Алматы, 28–29 апреля 2017 г.) / отв. ред. Г.К. Омаров. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. Ч. 1. – С. 146-150.

Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет. Археологические работы в Уральской области в 1977 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1977. Ф. 11, д. 1602, оп. 2, 203 л.

Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет. Археологические работы в Уральской области в 1979 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1979. Ф. 11. Д. 1759. Оп. 2. Л. 110.

Железчиков Б.Ф. Археологические памятники Уральской области. – Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 1998. – 136 с.

Китов Е.П., Мамедов А.М. Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке. – Астана: изд. группа Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2014. – 352 с.

Кривошеев М.В. Позднесарматская культура южной части междуречья Волги и Дона. Проблемы хронологии и периодизации: дис. ... канд. ист. наук. – Волгоград, 2005. – 321 с.

Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Уральск: Диалог, 1993. – 171 с.

Лукпанова Я.А. Отчет о проведении археологических раскопок на курганном комплексе Таксай I в Теректинском районе в 2012 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. Ф. 11. Д. 3124а. Оп. 2. Л.86.

Лукпанова Я.А. Об изучении памятников раннего железного века Степного Приуралья (2002–2020 гг.) // Мир Большого Алтая. – 2020. Т. 6. – № 3. – С. 1021-1033.

Малашев В.Ю. Позднесарматская культура Южного Приуралья во II–III вв. н.э.: дис. ... канд. ист. наук. – М., 2013. – 301 с.

Малашев В.Ю., Мошкова М.Г. Происхождение позднесарматской культуры (к постановке проблемы) // Становление и развитие позднесарматской культуры (по археологическим и естественнонаучным данным): м-лы семинара центра изучения истории и культуры сарматов / отв. ред. А.С. Скрипкин. – Волгоград: изд-во Волгоградского государственного университета, 2010. Вып. III. – С. 37-56.

Малашев В.Ю., Яблонский Л.Т. Степное население Южного Приуралья в позднесарматское время: по материалам могильника Покровка 10. – М.: Институт археологии РАН; Восточная лит-ра, 2008. – 365 с.

Малов Н.М. Отчет об археологических исследованиях на р. Деркул за 1988 год. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1989. Ф. 11. Д. 2234. Оп. 2. Л.100.

Мошкова М.Г. Позднесарматские погребения Лебедевского могильника в Западном Казахстане // Краткие сообщения Института археологии. – 1982. Вып. 170. – С. 80-87.

Мошкова М.Г. Позднесарматская культура // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / отв. ред. А.И. Мелюкова. – М.: Наука, 1989. – С. 191-202.

Мошкова М.Г. Археологические памятники южноуральских степей второй половины II–IV вв.: позднесарматская или гунно-сарматская культура (погребальный обряд) // Российская археология. – 2007. № 3. – С. 103-111.

Мошкова М.Г. Анализ сарматских погребальных памятников II–IV вв. н.э. // Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии. Вып. IV. Позднесарматская культура. – М.: Восточная литература, 2009. – 176 с.: карты.

Мошкова М.Г., Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет. Археологические работы в Уральской области в 1978 году // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1978. Ф. 11. Д. 1679. Оп. 2. Л. 138.

Мошкова М.Г., Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет археологические работы на территории Уральской области в 1980 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1980. Ф. 11. Д. 1838. Оп. 2. Л. 161.

Мошкова М.Г., Кушаев Г.А. Отчет о работе Западно-Казахстанской экспедиции в 1969 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1969. Ф. 11. Д. 1131. Оп. 2. Л. 44.

Сейткалиев М.К. Неординарный погребальный комплекс из могильника Каратобе в Западном Казахстане // *Stratum plus*. – 2014. Вып. 4. – С. 141-148.

Скрипкин А.С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры. – Саратов: изд-во Саратовского университета, 1984. – 149 с.

Трибунский С.А. Позднесарматская культура урало-казахстанских степей: дис. ... канд. ист. наук. – Ижевск, 2003. – 506 с.

REFERENCES:

Bagrikov G.I., Senigova T.N. Otkrytie grobnic v Zapadnom Kazahstane [Opening of tombs in Western Kazakhstan] // (News of the Academy of science of the Kazakh Soviet Socialist Republic, 1968. – N 2. – P. 71-88. [in Russian].

Bisembaev A.A. Otchet o raskopkah mogil'nika Basshijli [Report on the excavations of the Basshiyli burial ground] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 2002. – Fund 11, file 2578, inventory 2, 65 p. [in Russian].

Bisembaev A.A., Gucalov S.Yu. Lebedevskij arheologicheskij mikrorajon: itogi i perspektivy izucheniya [Lebedev Archaeological Microdistrict: Results and Prospects of Study]// *Nizhnevolzhsky Archaeological Bulletin*, 2009. – N 10. –P.372-384. [in Russian].

Bisembaev A.A., Gucalov S.Yu., Tkachev V.V. Otchet ob arheologicheskikh raskopkah kurganov u aula Ul'guli [Report on the archaeological excavations of mounds near the village of Ul'guli] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 2004. – Fund 11, file 2614, inventory 2, 93 p. [in Russian].

Botalov S.G., Bisembaev A.A. Novye materialy po kul'ture gunnov Zapadnogo Kazahstana [New materials on the culture of the Huns of Western Kazakhstan] // *Issues of history and archeology of Western Kazakhstan*, 2002. – N 1. – P.108-116. [in Russian].

Botalov S.G., Gucalov S.Yu. Gunno-sarmaty Uralo-Kazahstanskih stepej [Hunno-Sarmatians of the Ural-Kazakhstan steppes]. – 2000. – Chelyabinsk: Rifey publishing house. – 267 p. [in Russian].

Gucalov S.Yu. Otchet ob arheologicheskikh razvedkah i raskopkah v Aktyubinskoj oblasti letom 1988 g. [Report on archaeological exploration and excavations in the Aktobe region in the summer of 1988] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1998. – Fund 11, file 2218, inventory 2, 63 p. [in Russian].

Gucalov S.Yu., Makarevich G.V. Otchet ob arheologicheskikh razvedkah i raskopkah v Aktyubinskoj oblasti letom i osen'yu 1986 goda [Report on archaeological exploration and excavations in the Aktobe region in the summer and autumn of 1986] // Archive of the A. Kh. Margulan Archeology Institute, 1986. – Fund 11, file 2125, inventory 2, 138 p. [in Russian].

Gucalov S.Yu., Rodionov V.V. Otchet ob arheologicheskikh razvedkah i raskopkah v Aktyubinskoj oblasti letom 1985 goda [Report on archaeological exploration and excavations in the Aktobe region in the summer of 1985] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1985. – Fund 11, file 2084, inventory 2, 198 p. [in Russian].

Dujsengali M.N., Mamedov A.M., Bairov N.M. Predvaritel'nye itogi issledovaniya pogrebal'no-pominal'nyh kompleksov pozdnej drevnosti bassejna reki Uil [Preliminary results of the study of funerary and memorial complexes of late antiquity in the Wil River basin]// *Margulan Readings–2018: Materials of the Intern. scientific-practical conference "Spiritual modernization and archaeological research"*

(Aktobe, April 19-20, 2018) / ed. A.A. Bisembaev. – Almaty-Aktobe: A.Kh. Margulan Archeology Institute; Aktobe regional museum of local history, 2018. – P. 237-241. [in Russian].

Zhambulatov K.A. Istoriya izucheniya pamyatnikov pozdnesarmatskogo vremeni Zapadnogo Kazahstana [The history of the study of monuments of the late Sarmatian time of Western Kazakhstan] // IX Orazbaev readings: materials of the republican scientific and practical conference "Modern methods and approaches in the study of the historical and cultural heritage of Kazakhstan and neighboring countries", dedicated to the 95th anniversary of A.M. Orazbayeva (Almaty, April 28–29, 2017) / ed. G.K. Omarov, 2017 – Almaty: Kazakh University. – P. 146-150. [in Russian].

Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet. Arheologicheskie raboty v Ural'skoj oblasti v 1977 g. [Report. Archaeological work in the Ural region in 1977] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1998. – Fund 11, file 1602, inventory 2, 203 p. [in Russian].

Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet. Arheologicheskie raboty v Ural'skoj oblasti v 1979 g. [Report. Archaeological work in the Ural region in 1979] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1998. – Fund 11, file 1759, inventory 2, 110 p. [in Russian].

Zhelezchikov B.F. Arheologicheskie pamyatniki Ural'skoj oblasti [Archaeological monuments of the Ural region]. – 1998. – Volgograd: Volgograd State University Publishing House. – 136 p. [in Russian].

Kitov E.P., Mamedov A.M. Kochevoe naselenie Zapadnogo Kazahstana v rannem zheleznom veke [Nomadic population of Western Kazakhstan in the early Iron Age]. – 2014. – Astana: ed. group of the Branch of the A.Kh. Margulan Archeology Institute. – 352 p. [in Russian].

Krivosheev M.V. Pozdnesarmatskaya kul'tura yuzhnoj chasti mezhdurech'ya Volgi i Dona [Late Sarmatian culture of the southern part of the interfluvium of the Volga and Don. Problems of chronology and periodization]: dis. ... cand. ist. sciences. – 2005. – Volgograd. – 321 p. [in Russian].

Kushaev G.A. Etyudy drevnej istorii stepnogo Priural'ya [Sketches of the ancient history of the steppe Urals]. – 1993. – Uralsk: Dialogue. – 171 p. [in Russian].

Lukpanova YA.A. Otchet o provedenii arheologicheskikh raskopok na kurgannom komplekse Taksaj I v Terektinskom rajone v 2012 g [Report on the archaeological excavations at the Taksaj I barrow complex in the Terektinsky district in 2012] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 2012. – Fund 11, file 3124, inventory 2, 86 p. [in Russian].

Lukpanova YA.A. Ob izuchenii pamyatnikov rannego zheleznoogo veka Stepnogo Priural'ya (2002–2020 gg.) [On the study of sites of the Early Iron Age in the Steppe Urals (2002–2020)] // World of Greater Altai, 2020. – V 6, N 3. – P. 1021-1033. [in Russian].

Malashev V.YU. Pozdnesarmatskaya kul'tura YUzhnogo Priural'ya vo II–III vv. n.e. [Late Sarmatian culture of the Southern Urals in the II–III centuries. AD]: dis. ... cand. ist. sciences. – 2013. – 301 p. [in Russian].

Malashev V.Yu., Moshkova M.G. Proiskhozhdenie pozdnesarmatskoj kul'tury (k postanovke problemy) [The origin of the late Sarmatian culture (to the formulation of the problem)] // Formation and development of the late Sarmatian culture (according to archaeological and natural science data): materials of the seminar of the center for the study of the history and culture of the Sarmatians / ed. ed. A.S. Skripkin, 2010. – Volgograd: publishing house of the Volgograd State University. – P. 37-56. [in Russian].

Malashev V.Yu., Yablonskij L.T. Stepnoe naselenie Yuzhnogo Priural'ya v pozdnesarmatskoe vremya: po materialam mogil'nika Pokrovka 10 [Steppe population of the Southern Urals in the late Sarmatian time: based on the materials of the Pokrovka 10 burial ground]. – 2008. – Moscow: Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences; Eastern literature. – 356 p. [in Russian].

Malov N.M. Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah na r. Derkul za 1988 god [Report on archaeological research on the river Derkul for 1988] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1989. – Fund 11, file 2234, inventory 2, 100 p. [in Russian].

Moshkova M.G. Pozdnesarmatskie pogrebeniya Lebedevskogo mogil'nika v Zapadnom Kazahstane [Late Sarmatian burials of the Lebedev burial ground in Western Kazakhstan] // Brief reports of the Institute of Archeology, 1982. – N 170. – P. 80-87. [in Russian].

Moshkova M.G. Pozdnesarmatskaya kul'tura [Late Sarmatian culture]// Steppes of the European part of the USSR in the Scythian-Sarmatian time / ed. ed. A.I. Melyukov, 1989. – M.: Nauka. – P. 191-202. [in Russian].

Moshkova M.G. Arheologicheskie pamyatniki yuzhnoural'skih stepej vtoroj poloviny II–IV vv.: pozdnesarmatskaya ili gunno-sarmatskaya kul'tura (pogrebal'nyj obryad) [Archaeological Sites of the South Ural Steppes of the Second Half of the 2nd–4th Centuries: Late Sarmatian or Hun-Sarmatian Culture (Funeral Rite)] // Russian Archeology, 2007. – N 3. – P. 103-111. [in Russian].

Moshkova M.G. Analiz sarmatskih pogrebal'nyh pamyatnikov II–IV vv. n.e. [Analysis of Sarmatian funerary monuments of the 2nd–4th centuries AD] // Statistical processing of funerary monuments of Asian Sarmatia, 2009. – N IV. Late Sarmatian culture. – M.: Oriental literature. – 176 p., maps. [in Russian].

Moshkova M.G., Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet. Arheologicheskie raboty v Ural'skoj oblasti v 1978 godu [Report. Archaeological work in the Ural region in 1978] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1978. – Fund 11, file 1967, inventory 2, 138 p. [in Russian].

Moshkova M.G., Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet. Arheologicheskie raboty v Ural'skoj oblasti v 1980 godu [Report. Archaeological work in the Ural region in 1980] // Archive of the A. Kh. Marghulan Archeology Institute, 1980. – Fund 11, file 1838, inventory 2, 161 p. [in Russian].

Moshkova M.G., Kushaev G.A. Otchet o rabote Zapadno-Kazahstanskoj ekspedicii v 1969 g. [Report on the work of the West Kazakhstan expedition in 1969] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1969. – Fund 11, file 1131, inventory 2, 44 p. [in Russian].

Sejtkaliev M.K. Neordinarnyj pogrebal'nyj kompleks iz mogil'nika Karatobe v Zapadnom Kazahstane [Extraordinary burial complex from the Karatobe burial ground in Western Kazakhstan] // Stratum plus, 2014. – N 4. – P. 141-148. [in Russian].

Skripkin A.S. Nizhnee Povolzh'e v pervye veka nashej ery [Lower Volga region in the first centuries of our era]. – 1984. – Saratov: publishing house of Saratov University. –149 p. [in Russian].

Tribunskij S.A. Pozdnesarmatskaya kul'tura uralo-kazahstanskih stepej [Late Sarmatian culture of the Ural-Kazakhstan steppes]: dis. ... cand. ist. Sciences, 2003. – Izhevsk. – 506 p. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_249-252

FTAMP 03.23.55

СЫН-ШҚІР

Нәбижан Мұқаметханұлы. «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» кітабына /Ред.: ҚР ҰҒА академигі Х.М. Әбжанов, тарих ғылымдарының докторы А.И. Құдайбергенова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 250 б.

К.Н. Балтабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kulgazira_777@mail.ru (Балтабаева)

Рецензия «Отандастар қоры» коммерциялық емес Акционерлік қоғамының «Қазақтардың Қазақстанмен шекаралас мемлекеттердің аумақтарын қоныстану тарихын зерделеу» жобасын іске асыру шеңберінде әзірленді.

Нәбижан Мұқаметханұлын Қазақстандағы, Қытайдағы, тіптен әлемдегі қазақ диаспорасына таныстырудың қажеті жоқ, тек ғылымға енді ғана келген, тарихқа жаңадан ден қойып жүрен жас зерттеушілер болмаса. Автор әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің педагогикалық қызметін атқара жүріп, Қазақстан Республикасының 30 жылдығына арнап жазған «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» атты іргелі монографиясын жариялады. Мұнда ескеретін жайт, бұл еңбек мемлекет қаржыландыратын қандай да бір міндеттелген ғылыми жоба аясында орындалған жұмыс емес, автор өзінің жүрек қалауымен көп жылғы зерттеуінің тұжырымдамасы іспеттес құнды дүние. Одан біз автордың кәсіби тарихшы, қытайтанушы және саясаттанушы ғалым екенін аңғарамыз.

Аталмыш монография бес тараудан құралған. Онда XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдың екінші жартысына дейінгі аралықта, қазақ диаспорасының қалыптасуына ықпал еткен негізгі оқиғаларды халықаралық қатынастардағы күрделі өзгерістерге байланыстырып пайымдайды. Зеттеуші бұл тақырып аясындағы өзіне дейінгі ғалымдардың тарихнамасын барынша оқып саралай отырып оң бағасын берген (9-13 бб.). Қазақстандағы Қытай, Моңғолия және Ираннан келген тарихшы, лингвист шығыстанушы қандас (репатрианттардың) ғалымдардың ғылыми еңбектерінің құндылығын жоғары бағалайды. Ал дереккөздерге тоқталғанда, естелік жанрындағы дерек материалдары ретінде пайдалану барысында, оларды басқада тарихи жазба құжаттармен салыстырып қолданудың қажеттілігін нақты мысалдармен атап көрсетеді. Сондай-ақ «...мемуарлық еңбек жазушылардың тарихқа да, жас ұрпаққа да, өзіне де жауапкершілікпен қарап, көздері көрген, басынан кешкен шындықты ғана жазып қалдырғаны абзал болар еді» (15 б.), - деп ескертеді.

Монографияның «Қазақ халқының бөліну үдерісі» деп аталатын бірінші тарауында, халқымыздың бөліну үдерісінің - еліміздің тағдырын басқа мемлекеттер шешуімен байланыстырып түсіндіреді. Оның себептерін Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардағы өзгерістер негізінде қарастырады. XVIII ғасырдың 30-жылдары қазақ қоғамының саяси өміріне Ресейдің отарлық саяси факторының қосылғанын (21 б.), ал 50-жылдары «Шығыс бүйірден Цин империясының қысқан жағдайының қалыптасқанын» (25 б.) атап көрсетіп, қазақ даласының екі империяның таласына түскенін түсіндіреді.

Жұмыстың «Қазақтардың Қытай мемлекеті құрамында қалуы» атты параграфында, қазақтардың Алтай, Тарбағатайдағы және Іледегі атажұртына қалай көшіп барғаны және Цин империясының құрамында қалай қалып қойғаны тарихи құжаттар негізінде талданып көрсетіледі.

Автор Ресей мен қытайлық Цин империясы кезіндегі екі елдің әлеуметтік даму деңгейіндегі айырмашылық мәселесіне талдау жасайды. «Ол кезде патшалық Ресейде капиталистік өндірістің дами бастауына байланысты, оларға шикізат көздері және одан өндірілген өнімдері саудалайтын нарық қажет болды. Сондықтан олар экспанциялық бағытта – Қазақстан, Орталық Азия, одан әрі Үнді мұхитына бет алды. Бұл мақсатын іске асыру үшін орыс үкіметі әскериленген қоғамдық күшті, яғни баукеспе казактарды алға салып пайдалану саясатын қолданды», - дейді.

Ал Цин империясы ертеректе Жоңғар хандығының бақылауында болған қазақ жерлеріне саяси бақылау орнатуды көздеді. Сондықтан олар казактардың шығыстағы атажұртына қайта көшіп баруын шектеу саясатын қолданды. Алайда екі ел арасында саяси және экономикалық сауда байланыстарының өрістеуіне байланысты казактар шығысқа қарай жылжып көшіп отырды. Тіпті Цин империясының шекара қарауылдарынан өтіп барып қоныстанды. Сонымен Ресей отарындағы казактар және Цин империясына тәуелді казактар құбылысы қалыптасты. Қытай мен Ресей өздерінің қазақ даласындағы мемлекеттік шекарасын анықтап алу керек болды.

1864 жылдың 7 қазан күні Қытай мен Ресей өкілдері Шәуешек қаласында «Қытай-Ресей батыс-солтүстік шекараны делимитациялау келісіміне» қол қойды. Аталмыш Құжат бойынша қазақ жерінің Қытайға тиген бөлігіндегі казактар жерімен бірге Қытайға, ал Ресейге тән болған өңірдегі казактар тұрған жерімен бірге Ресейдің құрамына енді.

Содан кейін қытайлық ресми құжаттарда жаңа түсініктер қолданысқа енді: «Ресей казактары», «Ресейге қараған казактар» және «Қытай казактары», «Қытайға қараған казактар» деген жаңа қоғамдық құбылыс (феномен) қалыптасты. Цин империясы провинцияларды әскери-әкімшілік жүйемен басқарған. Іле және Тарбағатай өңірлерінің казактары Іле генерал-губернаторының басқаруына қарады, ал Алтай өңірі казактарды Улиастай генерал-губернаторының Қобдадағы уәзіріне басқартады. Алайда казактардың дәстүрлі қоғамдық басқару формасы сақталды. «Ақалақшы (Болыс), Мыңбасы, Үкіртай, Гун, Тайжи деген сияқты көптеген тең дәрежелі мансап титулдарын тағайындап, солар арқылы казактарға үстемдік жүргізді» (36 б.).

«Шет елдегі казактардың өмір сүрген қоғамдық ортасы» деп аталған екінші тарауында, казактардың Қытай Республикасы (1912–1949 жж.) кезіндегі қоғамдық жағдайы мен тіршілік тәсілдерін ашып көрсетеді. Содан кейін 1949 жылдан бергі Қытай Халық Республикасындағы қоғамдық өзгерістерді және олардың соңғы 70 жыл ішінде қазақ қауымдарының тағдыр-талайы, мәдениетіндегі дамуы мен тоқырауы тарихи тұрғыдан пайымдалады.

Қытайдағы казактардың жан санының өсуіне Қазақстаннан барған босқындардың үлкен ықпалы болғаны да пайымдалады: 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қатысушылары және олардың отбасы мүшелері; Кеңес үкіметіндегі 1920–30 жылдардағы саяси жағдай, аштық пен саяси қуғын-сүргіннен бойтасалағандар қосылды. Бұл босқындардың келуімен Қытайдағы қазақ қауымының саны артып қана қоймай, олардың сапасы да өзгерді, - дейді. Соның нәтижесінде Қытайда тұрып жатқан казактар екі түрлі топтан құралады: басым көп бөлігі – кезінде шекара делимитациялаудан бұрын атажұртында барып орныққандар, яғни өздерін байырғы атажұртында отырмыз деп санайтындар; екінші топты құрайтындар - Кеңес Одағы кезінде түрлі себептермен ауып барғандар.

Автор архив құжаттарына сүйене отырып, Қытайдағы казактардың өмір сүрген қоғамдық ортасын тұжырымдап сипаттайды. Сондай-ақ Моңғолия жеріндегі казактар - XIX ғасырдың соңғы жартысында Қытайдың Алтай аймағынан көшіп барған Абақ-керей тайпалары және XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстанның Марқакөл мен Зайсан аудандарынан босып барған Наймандардан қауымдасқан. Олардың Моңғол мемлекет құрамына қабылдану барысы ұзаққа созылғанын пайымдайды. Екінші тараудың екі параграфы Моңғолиядағы казактардың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық ортасы және әлеуметтік дамуына арналған (40 б.). Оларды казактардан шыққан бір гун мен 15 үкірдай басқарды. Моңғолиядағы казактардың жайылымдық жерлерінің кеңдігі мен өміршең рухы олардың моңғол далаларында сақталып қалуы мен дамуына негіз болды. Ал Моңғол мемлекетінің дербестігі ондағы казактардың азаматтық алуына және әлеуметтік саяси істерге қатысуына алғышарт әзірледі деп тұжырымдайды автор.

Н. Мұқаметханұлы Қытайдағы қазақ босқындарының күрделі мәселелеріне ерекше мән беріп, оларға «Қазақтардың алыс шетелдерге босып кетуі» деген жеке параграф арнайды.

Автор Алтай аймағы қазақтарының ішкі көшіп-қонуының негізгі бес себептерін анықтайды, яғни олардың шығысқа үдере көшуі және Шэн Шицай губернаторының зұлымдық саясатының салдары, оның Кеңес Одағының қолдауымен жүргізген тағылық саясаты екенін талдап көрсетеді. 1940-шы жылдары Қытайдағы қазақ қауымының саны азайды, өйткені саяси өзгерістерге байланысты және Шыңжандағы қозғалыстарға орай қазақтардың елден шеттеп, тіпті шөл басып, тау асып алыс шетелдерге босып кеткен-ді.

Қытайдың оңтүстік батысынан Кашмирге өтіп барған босқын қазақтарды, 1953 жылы Түркия Республикасы қабылдайды. Автор Түркияның бауырлас халықтың тағдырына көрсеткен көмегін жоғары бағалайды. Түркия елі 3000-ға жуық қазақ босқындарды қабылдаған еді, олардың жан саны өсіп ХХ ғасырдың 80-ші жылдары 11 690 адамға жетті (60, 62 бб.). Қазақтар жаңа ортада еркіндікке қол жеткізе отырып өздерінің құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартты. Олардың біршамасы Еуропаға еңбек миграциясы ретінде қоныс аударып Франция, Германия, Ұлыбритания, Норвегия және т.б. елдерде тұрақтады. Еуропадағы қазақтардың жалпы санын, Қазақстан, Қытай, Моңғолия, Иран, Ауғанстаннан барған қазақтарды қосқанда жалпы саны 10 000 адам шамасында деп есептейді. «Бірақ заман өте келе олардың ұрпақтары қазақы болмысынан, ұлттық сана-сезімінен, ұлттық құндылықтардан айырылып бара жатқанын жасыра алмаймыз және ол үдерісті тоқтата да алмаймыз» деп үлкен өкінішпен тұжырым жасайды (63 б.).

III-тарау «Қазақ халқының ортақ ұлттық санасы» деп аталған, бұл бөлімде маңызды пәнаралық мәселелер қамтылған: «Қазақ халқында ұлттық ішкі бірліктің сақталуы», «Қазақы сананың әлеуметтік және рухани әлеуеті», «Қазақтардың ұлттық бауырмалдығы және мәдени байланыстары», «Қазақтардың саяси жатсынуы және этникалық танымы» деген тақырыптарды терең тарқатып сипаттайды.

IV-тарау «Тәуелсіздік және қазақ халқының жаңаша тұтастану үдерісі» деп аталады. Мұнда зерттеуші Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің арқасында қазақ халқының жаңа форматтағы біртұтастану үдерісін пайымдайды. Автордың пайымы бойынша, Қазақстандағы ұлттық бірегейлену үдерісінің дамуы – әлемнің төрт бұрышында жүрген қазақтарда ортақ ұлттық санасының болуына байланысты өрістеген. Шетелдерде өмір сүріп жатқан этникалық қазақтар, «бөтен» саяси мәдениеттің ықпалында ұшыраса да, олардағы қазақы сана-сезім оларды тарихи отаны - Қазақстанға «жұмсақ» оралуына ықпал етеді.

ХХ ғасырда қазақ халқы негізінен социалистік жүйедегі қоғамда өмір сүрді. Оларды мемлекеттік әкімшілік шекаралар бөліп тұрғанына қарамастан, қоғамдық-гуманитарлық ортадағы уақыт пен кеңістіктегі өздеріне ғана тән қасиеттерін сақтап қалды. Қытай, Моңғолия мен Қазақстан қазақтарының арасындағы халықтық коммуникация жалпы ұлттық сана-сезім мен құндылықтар талғамын сақтауға ықпал етті. Сондықтан да тәуелсіздік жағдайында шетелдердегі қазақтар Отанға оралып, жаңа тарихи дәуірде тұтастануға ойысты деп санайды автор. Сондай-ақ ол бүкіл ұлт болып, ел болып біртұтастанғанда ғана Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін қамтамасыз етеді деп тұжырымдайды.

Автор осы көзқарасын дәйектей түсу үшін монографиясының V тарауын «Қандастар және Мәңгілік ел болу» тақырыбына арнапты. Өте орынды. Бұл тарауда қандастардың (репатрианттардың) елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани жаңғыруындағы атқарып отырған қызметін нақты мысалдармен айқын көрсеткен. Еліміздің демографиялық әлеуетінің артуына, бизнес кәсіпкерліктің дамуына, мемлекеттік тілдің қолданыс аясының кеңеюіне, отандық ғылым, білім беру саласы мен медицина-денсаулық қорғау істеріне қосқан қомақты үлестері нанымды пайымдаған.

Ғалым осы бір монографиясын жазарда жалпыәлемдік зерттеу әдістерін органикалық түрде қолданған: жүйелі талдау, синтез, дедукция, индукция статистикалық салыстыру және тарихи культурология т.б. Салыстырмалы-сәйкестік және мәселелік-хронологиялық әдістер хронологиясы аясында, алайда ол түрлі өңірлер, елдер мен жағдаяттағы тарихи құбылыстардың жалпылығы мен даралығын анықтауға мүмкіндік берген. Біз бұл жерде тек тарихи ілімнің кеңеюін ғана емес, сонымен бірге жаңа әдістемелік тәсілдерді көріп отырмыз, – қазақ халқының

тарихындағы тағдыршешті мәселелерді көтеру арқылы оның егемен Қазақстан тұрғысынан біртұтастығы мен бірегейлік заңдылығы ашылған.

Пәнаралық зерттеу нәтижесін автор «Қорытынды» бөлімінде егжей-тегжейлі пайымдаған. Монографияда «Пайдаланылған деректер тізімі», «Белгілер мен қысқартулар тізімі» берілген. Аңдатпа ағылшын және орыс тілдерінде, мазмұны – үш тілде жазылған.

Автор өзінің монографиясына эпиграф ретінде ұлы Абай Құнанбаевтың сөздерін берген:

«Бірінді қазақ бірін дос,

Көрмесен істің бәрі бос».

Шындығында, Абай өсиеті бүгінгі әрқайсымызға, бүкіл қазақ әлеміне арналған ғой. Өсиетті орындау біздің парызымыз!

Оқырмандардың назарына ұсынып отырған Н. Мұқаметханұлының монографиясында қазақ халқының бірлігі, ұлттық біртұтастығы мен бірегейлену үдерісі сынды аса маңызды тақырыптар зерделенген. Еңбектің ғылыми құндылығы, практикалық маңызы да осында деп санаймыз. Еліміздің мызғымас іргетасы да ұлттық бірлікте.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 6 наурызында № 280 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020–2030 жылдарға арналған сыртқы саясаты Тұжырымдамасының адам құқығы, гуманитарлық дипломатия саласында «шетелдегі қазақ қауымы шоғырлы тұратын жерлерде қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға, олардың тарихи отанымен байланысын, соның ішінде Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және «Отандастар» Қоры арқылы қолдау» атап көрсетілген. Сондықтан мемлекетіміздің шетелдердегі этникалық қазақтармен байланысы дами түседі, дәстүрге айналған қандастардың көші-қоны жаңа Қазақстан жағдайында өз жалғасын табады деп сенеміз.

Information about the authors:

K.N. Baltabayeva – Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kulgazira_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6641-5802>.

МАЗМҰНЫ

Абдулина А.Т. ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНОС ӨКІЛДЕРІНІҢ ТІЛДЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТТЕРІ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ.....	4
Әділбаева А.С., Жақыпова Т.У. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX ғ. 20-30 жж.).....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. МОҢҒОЛ ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БУДДИЗМ ТАРИХЫНЫҢ ЕКІ КЕЗЕҢІ ХАҚЫНДА.....	32
Алдажұманов Қ.С., Қыпшақбаев Қ.З. ҚАЗАҚСТАННЫҢ АДАМ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАРЫН КСРО-НЫ ҚОРҒАУҒА ЖҰМЫЛДЫРУ.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҮШЫРАУ ТАРИХЫ.....	65
Жұмағалиев Д.А., Арынова З.Қ. ОТАНДЫҚ ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АСА МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫ ҚАБЫЛДАУЫ МЕН БАҒАЛАУЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША).....	77
Жамбулатов К.А. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕЙІНГІ САРМАТ МӘДЕНИЕТІНЕ ТӘН ЖЕРЛЕУ ҒҮРПЫ.....	91
Жүсіп Сұлтан-Хан, Қозыбаева М.М. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҮЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ФЕНОМЕНІ.....	101
Закарья Р. ЕУРОПАЛЫҚ ЭМИГРАНТТАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ РЕПРЕССИЯЛЫҚ САЯСАТЫ.....	112
Ибраева А.Ғ., Темирханова А.С., Садықов Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ЭТНОС ТАРИХЫНЫҢ ГЕНЕЗИСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕШІТТЕРГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ (1918-1953 жж.).....	134
Көмеков Б.Е., Ташқараева Ә.М. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	146
Крупко И.В., Бұрханов Б.Б. ОТАРЛАУДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ НАРРАТИВТЕРІ.....	158

Құрманов З.К. ҚЫРҒЫЗ МЕМЛЕКЕТТІГІНІҢ НЕГІЗГІ САЛУШЫ ӘКЕЛЕРІ ТУРАЛЫ.....	168
Құрманалина Н.Н., Мұхатова О.Х., Қуанбай О.Б. РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМОВ.....	177
Қуанбай О.Б. ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ МҰРАҒАТТЫҚ ҚҰЖАТТАР (XVIII – XIX Ғ. АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫ).....	187
Қозыбаева М.М. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ; ЗЕРТТЕЛМЕГЕН БЕТТЕР.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. СЫРДАРИЯ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. ЕСІМ ЖӘНЕ ТҮРСЫН ХАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ТАЛАС-ТАРТЫСТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	221
Хайдаров Е.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ (1928-1932 жж.) (Жәнібек, Шыңғырлау аудандары материалдары негізінде).....	234
Сын-пікір Рецензия Review	
К.Н. Балтабаева НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ. КІТАБЫНА СЫН – ПІКІР.....	249

СОДЕРЖАНИЕ

Абдулина А.Т. ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОСНОВНЫХ ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ.....	4
Адильбаева А.С., Джакипова Т.У. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ –КАЗАХСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ ХХ ВЕКА.....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. О ДВУХ ЭТАПАХ ИСТОРИИ БУДДИЗМА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ ДОМОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА.....	32
Алдажуманов К.С., Кыпшакбаев К.З. МОБИЛИЗАЦИЯ ЛЮДСКИХ И МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ КАЗАХСТАНА НА ОБОРОНУ СССР.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ ПОЛЯКОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	65
Джумагалиев Д.А., Арынова З.К. ВОСПРИЯТИЕ И ОЦЕНКА ОТЕЧЕСТВЕННЫМИ ИСТОРИКАМИ НАИБОЛЕЕ ЗНАЧИМЫХ В КАЗАХСТАНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ОПРОСОВ).....	77
Жамбулатов К.А. ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ПОЗДНЕСАРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	91
Жусип Сұлтан-Хан, Козыбаева М.М. АЛИХАН БУКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ И ФЕНОМЕН ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ».....	101
Закарья Р. РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЕВРОПЕЙСКИМ ЭМИГРАМТАМ.....	112
Ибраева А.Г., Темирханова А.С., Садыков Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ И ГЕНЕЗИСНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭТНОСА.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ МЕЧЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (1918-1953 гг.).....	134
Кумеков Б.Е., Ташкараева Ә.М. УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»: ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ.....	146
Крупко И.В., Бурханов Б.Б. ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	158

Курманов З.К. ОБ ОТЦАХ – ОСНОВАТЕЛЯХ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	168
Курманалина Н.Н., Мухатова О.Х., Куанбай О.Б. КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	177
Куанбай О.Б. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О КАЗАХСКИХ БАТЫРАХ (XVIII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX в.).....	187
Козыбаева М.М. ГОЛОД 1921-1922 ГОДОВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ: НЕИЗУЧЕННЫЕ СТРАНИЦЫ.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХОВ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ЕСИМ ХАНА И ТУРСУН ХАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ШЕЖИРЕ И УСТНОЙ ИСТОРИИ).....	221
Хайдаров Е.Е. НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928-1932 гг.) (На основе материалов Джанибекского, Чингирлауского районов).....	234
Рецензия Сын-пікір Review	
К.Н. Балтабаева РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ.....	249

CONTENTS

Abdulina A.T. LANGUAGES AND CULTURES OF REPRESENTATIVES OF THE MAIN ETHNIC GROUPS OF KAZAKHSTAN THROUGH THE PRISM OF THE KAZAKH MODEL OF INTERETHNIC CONSENT.....	4
Adilbaeva A.S., Dzhakipova T.U. MAIN DEPARTMENTS OF ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN EASTERN KAZAKHSTAN REGION FOR 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY.....	18
Akymbek Y.Sh., Mukhtarova G.R., Zheleznyakov B.A. ABOUT TWO STAGES OF THE HISTORY OF BUDDHISM IN THE SOUTHEASTERN KAZAKHSTAN OF THE PRE-MONGOL PERIOD.....	32
Aldazhumanov K.S., Kypshakbayev K.Z. MOBILIZATION OF HUMAN AND MATERIAL RESOURCES OF KAZAKHSTAN FOR THE DEFENSE OF THE USSR.....	48
Beknazarov R.A., Kushkarova G.K., Baktygali Zh.B. THE HISTORY OF REPRESSION OF POLES OF AKTOBE REGION.....	65
Jumagaliyev D.A., Arynova Z.K. PERCEPTION AND ASSESSMENT BY KAZAKH HISTORIANS OF THE MOST SIGNIFICANT HISTORICAL PERSONS IN KAZAKHSTAN (BY THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEYS).....	77
Zhambulatov K. FUNERAL RITE OF THE LATE SARMATIAN CULTURE OF WESTERN KAZAKHSTAN.....	91
Zhussip Sultan-Khan, Kozybayeva M.M. ALIKHAN BUKEYKHAN, AKHMET BAITURSYNULY AND THE PHENOMENON OF THE NEWSPAPER «KAZAKH».....	101
Zakarya R. THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT TOWARDS EUROPEAN EMIGRANTS.....	112
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S., Sadykov T.S. ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV AND THE GENESIS PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE ETHNOS.....	125
Issayev M.S., Shametov S.T., Dzhapparova R.T. THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST MOSQUES IN KAZAKHSTAN (1918-1953).....	134
Kumekov B., Tashkarayeva A. ORAL HISTORICAL TRADITION IN THE WORK "SHEZHIRE-I-TARAKIM": ISSUES OF SOURCE ANALYSIS AND INTERPRETATION.....	146
Krupko I.V., Burkhanov B.B. HISTORIOGRAPHICAL NARRATIVES POSTCOLONIAL STUDIES HISTORICAL MEMORY OF THE KAZAKH SOCIETY.....	158

Kurmanalina N., Muhatova O., Kuanbay O. KENESARY KASSYMOV IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY.....	168
Kurmanov Z. ABOUT THE FOUNDING FATHERS OF THE KYRGYZ STATEHOOD.....	177
Kuanbay O. ARCHIVAL MATERIALS ABOUT KAZAKH BATYRS (XVIII - FIRST HALF OF XIX CENTURIES).....	187
Kozybayeva M.M. THE FAMINE OF 1921-1922 IN NORTH KAZAKHSTAN: UNSTUDIED PAGES.....	201
Razdykov S.Z., Dossymbetov N.A. THE HISTORY OF STUDYING THE IRRIGATION SYSTEM OF SYRDARYAN KAZAKHS.....	209
Sabdenova G.E., Baigunakov D.S. SOME ISSUES OF THE CONFRONTATION BETWEEN YESSIM KHAN AND TURSUN KHAN (BASED ON THE MATERIALS OF SHEZHIRE AND ORAL HISTORY).....	221
Khaidarov E. PEOPLE'S UPRISINGS IN THE WESTERN KAZAKHSTAN REGION (1928-1932) (Based on the materials of Dzhanibek, Chingirlau districts).....	234
Review Сын-пікір Рецензия	
K.N. Baltabayeva REVIEW OF THE BOOK: NABIZHAN MUKAMETKHANULY. INTERNATIONAL PHENOMENON: THE PROCESS OF SEPARATION AND UNIFICATION OF THE KAZAKH PEOPLE.....	249

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«**edu.e-history.kz**» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.